

Mgr Maria Makarowa,
III rok studiów doktoranckich
Instytut Slawistyki PAN

Koncepcja rozprawy doktorskiej

Żydzi z Birobidżanu w Izraelu: język i tożsamość

1. Cel badań

Głównym celem naukowym rozprawy jest zbadanie języka, kultury i tożsamości Żydów emigrantów z Birobidżanu osiadłych w Izraelu na tle innych grup żydowskich emigrantów z byłego ZSRR i pozostałych grup narodowościowych na podstawie zebranych w trakcie badań terenowych wywiadów etnograficznych i dokonanej obserwacji uczestniczącej, a także materiałów literackich, paraliterackich, publicystycznych i dokumentacji fotograficznej.

Żydowski Obwód Autonomiczny, powstały w 1934 r. i nadal funkcjonujący jako autonomiczna jednostka terytorialna w składzie Rosji, jest zjawiskiem unikatowym w sensie społecznym i językowo-kulturowym. Został założony jeszcze przed powstaniem Izraela i stał się skupiskiem Żydów z całego ZSRR oraz z zagranicy (w tym z USA, Kanady, Polski, a nawet z Palestyny), przybywających tam nie tylko w celach zarobkowych, ale też w wyniku propagandy, która zachęcała ich do zbudowania „drugiej” Palestyny na Dalekim Wschodzie [Сударский 1930]. Często postrzega się Birobidżan jako jeszcze jeden przykład stalinowskich deportacji mniejszości narodowych. Jednak sami Birobidżańscy (drugie pokolenie, które stanowi większość badanej przez mnie grupy) odbierają przyjazd swoich rodziców na Daleki Wschód jako dobrowolny wybór, spowodowany z jednej strony czynnikami bytowymi, bo drastycznie

obniżył się poziom życia Żydów i „w nowej rzeczywistości nie było dla nich miejsca” [Patek 2007: 66], a z drugiej – przekonaniami komunistycznymi i wiarą w budowę państwa żydowskiego na Dalekim Wschodzie. Przedstawiają historię Birobidżanu w kategoriach bohaterskich czynów społecznych pierwszych przesiedleńców, którzy „wykazali, mimo wielu obiektywnych trudności, ogromny zapał i poświęcenie” [Patek 2007 : 75].

Od początku powstania ŻOA i do dziś drugim językiem urzędowym tej jednostki jest jidysz, którego wprowadzenie do życia publicznego, kulturalnego oraz działalności oświatowej miało pomóc w sowietyzacji żydowskich osadników. Jednak mimo nazwy Obwodu, uprawomocnionego języka żydowskiego i kompleksu działań dążących do rozwoju kultury, szkolnictwa w języku jidysz, Żydzi w tej jednostce nigdy nie tworzyli większości etnicznej. W okresach największych fal emigracyjnych stanowili około 20 % ogólnej liczby mieszkańców i sąsiedowali z Rosjanami, Ukraińcami, Koreańczykami, Kozakami Amurskimi, a obecnie również z Chińczykami. Według ostatniego spisu ludności z 2010 r. stanowią zaledwie 0,92 % mieszkańców ŻOA. Obwód jednak nadal dąży do utrzymania swojej „żydowskości” poprzez rekonstrukcję przestrzeni miejskiej i nadanie jej „żydowskiego kolorytu”, organizację Festiwalu Kultury Żydowskiej, wystaw tematycznych poza regionem, chociaż większość żydowskich mieszkańców Birobidżanu po rozpadzie ZSRR wyemigrowała i obecnie zamieszkuje poza Obwodem – w Kanadzie, USA, Niemczech i, głównie, w Izraelu.

Repatriacja Żydów z Birobidżanu do Izraela rozpoczęła się pod koniec lat 80., a jej najbardziej intensywny okres przypada na lata 90., czyli zbiega się z masową emigracją radzieckich Żydów, nazwaną ironicznie w publicystyce rosyjskiej „aliją za parówką”. Osiedlali się głównie w takich miastach jak: Dimona, Be'er Szewa (na południu kraju) oraz Ma'alot, Natzrat Illit, Naharija, miasta-satelity Hajfy (na północy). Ten wybór

miejsca zamieszkania wyznaczały czynniki społeczne i ekonomiczne: (a) dotarli tu już pierwsi emigranci z ŻOA (a więc byli już tu „swoi”); (b) niższe ceny mieszkań niż w centrum Izraela; (c) większe szanse na szybkie otrzymanie pracy. W krótkim okresie w niektórych z wymienionych miast Birobidżańscy zaczęli stanowić większość żydowskich mieszkańców i intensywnie angażować się w życie społeczne i kulturalne. Obecnie jedno z takich miast na południu – Ma’alot, które jest zresztą miastem partnerskim Birobidżanu – jest nazywane potocznie „izraelskim Birobidżanem”, co świadczy o dużym wpływie wspólnot birobidżańskich na środowisko, w którym funkcjonują.

Język, kultura i wyznaczniki tożsamości emigrantów z ŻOA do Izraela na tle całej rosyjskojęzycznej emigracji żydowskiej nigdy nie stanowiły przedmiotu badań naukowych, jest to zatem pierwsza próba antropologicznego i językoznawczego spojrzenia na tę grupę, jej zbiorowe wyobrażenie o sobie, na indywidualną tożsamość jej przedstawicieli oraz pierwsza próba analizy sytuacji językowej, w której Birobidżańscy funkcjonowali w ŻOA i w której znaleźli się w Izraelu, na materiale wywiadów pogłębionych i różnych tekstów kultury.

2. Stan badań

Inicjując w 2010 r. badania nad sytuacją społeczności żydowskiej w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym, zasygnalizowałam za Arturem Patkiem, autorem jedynej dotychczas polskiej monografii *Birobidżan. Sowiecka ziemia obiecana?* [Patek 1997], że temat ten pozostaje nadal wśród polskich uczonych „naukową egzotyką” [Makarowa, Sawaniewska-Mochowa 2010 : 202]. Stał się natomiast w ostatnich latach dość popularny wśród historyków i politologów rosyjskich oraz wywodzących się z

Birobidżanu badaczy izraelskich. Godne uwagi prace naukowe na temat wybranych aspektów kultury „birobidżańskiej” opublikował Ber Kotlerman [*Bauhaus in Birobidzhan: 80 Years of Jewish Settlement in the Far East of the USSR*, 2007; *In Search of Milk and Honey: The Theater of 'Soviet Jewish Statehood' (1934-49)*, 2009]. Dotyczą one przedstawień teatralnych w języku jidysz w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym oraz architektury szkoły Bauhaus, która jest obecna i w Tel Awiwie, i w Birobidżanie, i w ten sposób symbolicznie łączy dwie żydowskie autonomie.

Uaktywniło się również środowisko naukowe w samym ŻOA, wydając w 2013 r. w Kijowie tom *Биробиджанский проект в научных исследованиях* [Бренер 2013], zawierający prace pod redakcją birobidżańskiego historyka amatora Josifa Brenera oraz kijowskiego badacza Aleksandra Zaremby poświęcone początkom powstawania tej jednostki na terenie ZSRR, pierwszym projektem kulturalnym i edukacyjnym w niej przeprowadzonym oraz rekonstruuje biografie założycieli ŻOA. Wspomniani autorzy zaprezentowali także materiał ikonograficzny, ilustrujący początki funkcjonowania Żydowskiego Obwodu Autonomicznego. Spośród opracowań o charakterze historycznym należy wskazać także monografię *История книжного дела в Еврейской автономной области (конец 1920-х-начало 1960-х гг.)* [Журавлева 2008], która ukazuje przemiany rynku wydawniczego w ŻOA na przestrzeni 30 lat i charakteryzuje zbiory biblioteczne, podając dokładny spis wydanych pozycji książkowych. Przydatne w kwerendach archiwalnych są: *Путеводитель по фондам государственного архива Еврейской автономной области* pod redakcją W. Szulatikowa [Шулятиков 2013] oraz *Книга памяти жертв политических репрессий на территории Еврейской автономной области* [Журавлев 2011], która ujawnia cenne dokumenty z trudno dostępnych archiwów FSB i MSW m.in. na temat represji stalinowskich w ŻOA. Wszystkie wymienione publikacje, jakkolwiek cenne w sensie poznawczym, mieszczą się

w obszarze nauk historycznych.

Problematyki współczesnej kultury i życia religijnego ŻOA dotyka praca Piotra Primaka *Этнокультурная адаптация евреев Еврейской автономной области к общественным трансформациям на рубеже XX-XXI веков* [Примак 2011], wydana na podstawie rozprawy doktorskiej. Autor korzysta w tej publikacji z wywiadów z przedstawicielami społeczności Birobidżanu, Żydami i Rosjanami, a w aneksie zamieszcza 24 biogramy rozmówców, aktywnych członków miejscowej gminy żydowskiej, osób, kierujących archiwum i biblioteką, „nadwornych” malarzy i poetów. Można sądzić, że dobór rozmówców był umotywowany przede wszystkim ich pozycją w środowisku birobidżańskim – bardziej chodziło o ukazanie „działaczy” kultury i organizatorów życia religijnego niż wychowanych w autentycznych tradycjach żydowskich nosicieli kultury. Badacz skoncentrował się na przedstawieniu tylko jednej wizji życia współczesnego Birobidżanu – idealizacji odradzającej się „żydowskości” mieszkańców ŻOA. Wywiady są wykorzystywane bardzo instrumentalnie, wyłącznie w celu potwierdzenia własnych poglądów albo jako uzupełnienie informacji zaczerpniętych z innych źródeł, natomiast nie są one poddawane jakiegokolwiek refleksji antropologicznej i nie służą do rozważań na temat sytuacji językowej i wyznaczników tożsamości współczesnych Birobidżańczyków.

W 2012 r. w Ulan Ude została obroniona praca doktorska Walerii Kasztaniuk z Dalekowschodniej Akademii im. Szolom Alejechema w Birobidżanie *Социокультурная адаптация евреев Еврейской автономной области в Израиле и их реэмиграция на рубеже XX-XXI вв.* [Каштанюк 2012], napisana pod kierunkiem wyżej wspomnianego Piotra Primaka. W czasie kwerendy bibliotecznej dotarłam jedynie do konspektu i streszczenia tej pracy, a więc nie mogę jeszcze na tym etapie ocenić w pełni efektów naukowych tych badań. Zastosowany typ dyskursu wskazuje jednak, że wpisuje się ona

w nurt prac badawczych, powstających w ostatnich latach w ŻOA, stawiających sobie za cel dokumentowanie procesów odbudowywania „żydowskości” przez różne działania administracji Obwodu. Dla badacza z zewnątrz, spoza birobotidżańskiego środowiska naukowego, tego typu prace są inspirującym źródłem do snucia refleksji na temat, w jaki sposób nauka może służyć budowaniu reprezentacji społecznej ŻOA i podkreślaniu jego żydowskości. Często czołowi birobotidżańscy historycy są działaczami politycznymi z okresu radzieckiego, którzy w czasach poradzieckich kontynuowali działalność polityczną, a w ostatnich latach zajęli się odtwarzaniem historii ŻOA (na marginesie dodam, że podczas jednej z konferencji naukowych w Moskwie historycy amatorzy z Birobotidżanu bardzo mnie zachęcali do bliższej współpracy i udostępnienia im moich nagrań). Bazę materiałową pracy W. Kasztaniuk stanowią częściowo własne wywiady i badania ankietowe, przeprowadzone w Izraelu oraz w ŻOA wśród reemigrantów z Izraela w latach 2000-2008, a częściowo zgromadzone przez Piotra Primaka. Główna teza pracy Kasztaniuk sprowadza się do tego, że Żydzi z Birobotidżanu, którzy wyemigrowali do Izraela, nie przeszli adaptacji w nowym kraju i licznie wracają do Rosji. Ich reemigrację do ŻOA autorka wiąże przede wszystkim z okresem stabilności politycznej i ekonomicznej, który rozpoczął się w Rosji wraz z początkiem rządów Władimira Putina [Каштанюк 2012:15]. Teza ta ukierunkowuje dalsze rozważania ideologicznie, a to już budzi uzasadnione podejrzenie o tendencyjność tej pracy. Autorka szermuje również stereotypami narodowymi, tłumacząc emigrację birobotidżańskich Żydów „żydowską bystrością, mądrością, pomysłowością, zdolnością do przeżycia” [Каштанюк 2012: 14].

Społeczność żydowską w Birobotidżanie przy użyciu narzędzi etnologicznych bada również od 2009 r. Agata Maksimowska z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UW. Na podstawie opublikowanej już wstępnej analizy etnologicznej [Maksimowska

2009] można sądzić, że powstanie rzetelne studium, które obiektywnie zrekonstruuje jakość współczesnej „żydowskości” ŻOA.

Ważna z perspektywy prowadzonych przeze mnie badań antropologicznych w Izraelu jest monografia Larisy Fiałkowej i Marii Jeleniewskiej *In Search of the Self. Reconciling the Past and the Present in Immigrants' Experience* [2013]. Wymienione badaczki z Uniwersytetu w Hajfie, które same zresztą wyemigrowały do Izraela z Ukrainy, od lat penetrują świat rosyjskojęzycznych Żydów w Izraelu, opisując ich folklor, tożsamość rosyjskojęzycznej aliji, proces adaptacji w nowych warunkach, naukę hebrajskiego. Ich badania nie dotyczą jednak specyficznej tożsamości Birobidżańczyków, którzy wyróżniają się integralnością wśród innych grup rosyjskojęzycznych Żydów i stanowią, według moich obserwacji, dzięki specyficznej historii i zamieszkiwaniu niegdyś w żydowskim regionie, kwintesencję radzieckiego żydostwa.

3. Podstawa teoretyczna

W środowisku birobotidżańskim w Izraelu podczas badań terenowych zostałam odebrana jako badacz-tubylec („insider-outsider”), bo mówiłam po rosyjsku, pochodziłam z Rosji, poza tym byłam w Birobidżanie i prowadziłam tam rekonesans badawczy, miałam zatem taką wiedzę i doświadczenie, które – w rozumieniu moich rozmówców – wpisywało się w ich świat. Ta wspólnota świata i jego kategoryzowanie za pomocą języka rosyjskiego sprawiły, że zostałam w badanym środowisku uznana w dużym stopniu za „swoją”, co otwiera mi drogę do głębszych badań nad tożsamością Birobidżańczyków.

Znamienne jest zainteresowanie, z jakim sami moi rozmówcy podchodzili do poruszanej w wywiadach problematyki. Mają świadomość, że należy przekazać pamięć o Birobidżanie, którą sami przechowują z niezwykłą dbałością. Stanowią praktycznie idealną grupę do badań, ponieważ ta chęć przekazu i utrwalenia informacji czyni ich bardzo otwartymi i gotowymi do współpracy z badaczem.

Interdyscyplinarny charakter pracy wymaga powiązania metod językoznawczych z antropologicznymi i socjologicznymi. Zasadniczo wykorzystywane metody można podzielić na trzy grupy:

A. Metody antropologiczne

Rozmówców w trakcie etnograficznych badań terenowych poszukuję dwutorowo, przez ogłoszenia na rosyjskojęzycznych portalach izraelskich oraz metodą śnieżnej kuli [Atkinson, Flint 2001]. Metoda śnieżnej kuli doskonale sprawdziła się podczas badań terenowych w środowisku birobotidżańskim w Izraelu ze względu na to, że badana grupa jest bardzo zintegrowana i spójna. Otwarte wywiady etnograficzne, które za Martą Kurkowską-Budzan nazywam „historią opowiadaną” [Kurkowska-Budzan 2009], rejestruję na nośnikach elektronicznych, następnie rozpisuję i poddaję analizie. Dokonując analizy treści zapisanych narracji, odwołuję się do metodologii *oral history* (D. Berteaux, M. Frisch, P. Thompson) i bogatej literatury na temat badania pamięci kulturowej. Oprócz wywiadów indywidualnych przeprowadzam również wywiady grupowe, które są szczególnie przydatne przy rekonstrukcji wyobrażenia grupowego Birobidżańczyków. Moim zamierzeniem jest także przeanalizowanie również aktywności internetowej trzeciego i czwartego pokolenia Birobidżańczyków w Izraelu (analiza jakościowa treści wpisów i doboru języków); przy realizacji tego zadania odwołam się także do metod badań netnograficznych [Hine 2000].

B. Metody socjolingwistyczne

Wychodząc od koncepcji Joshua A. Fishmana na temat sfer użycia i prestiżu języków [Fishman 1971, 1972], analizuję status i funkcje języka rosyjskiego, jidysz i hebrajskiego wśród przedstawicieli różnych pokoleń Birobidżańczyków, mieszkających w Izraelu. Odwołuję się również do badań językoznawców, którzy z powodzeniem wprowadzali parametry socjolingwistyczne do opisów polszczyzny regionalnej, używanej przez dwujęzycznych Żydów z terenów kresowych (Brzezina 1986: 109–146).

C. Metody z kręgu nauk historycznych i socjologicznych

Do opisu sytuacji społecznej i językowej wykorzystuję również źródła zastane: teksty literackie, listy, teksty wspomnieniowe, publicystyczne, użytkowe, tworzone najczęściej w języku rosyjskim oraz jidysz, rzadko w hebrajskim (a w dodatku zapisywane cyrylicą); przeanalizuję dokumentację ikonograficzną, udostępnioną przez moich rozmówców. Tego typu źródła rzucają światło na historię emigracji i wybory życiowe grupy, ale też bardzo wspomagają badania nad tożsamościowymi funkcjami języka. Odwołuję się, przy okazji analizy jakościowej treści wymienionych tekstów, do metody biograficznej w socjologii [Włodarek, Ziółkowski red. 1990].

4. Gromadzenie bazy materiałowej i przebieg badań terenowych

W latach 2010-2013 przeprowadziłam trzy etapy etnograficznych badań terenowych, najpierw w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym, a następnie w Izraelu w takich miastach jak Ma'alot, Natzrat Illit, Naharija, Tzfat, Karmiel, Kiryat Bialik, Kiryat Motzkin (na północy kraju); Dimona, Be'er Szewa (na południu). Udało mi się zgromadzić wiele cennych obserwacji, dotyczących powodów emigracji Birobidżańczyków oraz ich adaptacji w Izraelu, a także przeprowadzić wywiady pogłębione z przedstawicielami

środowiska birobotzkańskiego i zebrać wspomnienia, listy, materiały fotograficzne udostępnione mi z archiwów prywatnych przez moich rozmówców. W trakcie tych badań nagrałam 69 wywiadów pogłębionych (łącznie około 130 godzin nagrań) w języku rosyjskim i częściowo jidysz i hebrajskim.

Kontakt z badanym środowiskiem nie kończy się po wyjeździe z Izraela. Telefoniczny i internetowy kontakt z Birobotzkańczykami i uzyskiwane w ten sposób dane również traktuję jako wzbogacanie korpusu badawczego.

W latach 2014–2015 planuję przeprowadzenie dwóch kolejnych etapów badań: we wrześniu 2014 r. w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym (badania uzupełniające dofinansowane przez Instytut Slawistyki PAN) oraz w marcu-maju 2015 r. w centrum Izraela (Aszdod, Aszkelon, Jerozolima). Zgromadzone i opracowane pogłębione wywiady etnograficzne z reprezentatywną liczbą rozmówców (planuję dotrzeć jeszcze przynajmniej do 50 osób z różnych grup wiekowych), obserwacja uczestnicząca oraz zarchiwizowane w formie elektronicznej materiały ikonograficzne i teksty kultury, dokumentujące historię i współczesność badanej grupy, tworzą zatem podstawowy korpus badawczy do dokonania analizy interdyscyplinarnej.

5. Struktura pracy

Praca doktorska składać się będzie z siedmiu rozdziałów, wstępu, zakończenia, bibliografii oraz aneksu.

We **wstępie** do rozprawy uzasadnię potrzebę interdyscyplinarnych badań nad wspólnotami Birobotzkańczyków w Izraelu na tle całej społeczności Żydów rosyjskojęzycznych. Wspólnoty Żydów z Birobotzkanu w Izraelu, liczne i bardzo prężnie działające, na których opisie skupiam się w mojej pracy, nie stanowiły dotychczas

przedmiotu zainteresowania antropologów i socjolingwistów. Nie zarejestrowano jak dotąd i nie opublikowano choćby najskromniejszego zbioru relacji zapisanych od drugiego i trzeciego pokolenia Żydów z ŻOA, którzy wyemigrowali do Izraela w latach 90., nie opisano także cech językowych i kulturowych, które wyróżniają tę grupę na tle innych rosyjskojęzycznych społeczności w Izraelu.

Są to pierwsze badania prowadzone wśród birobotidżańskiej aliji przez badacza z Polski i traktujące temat z perspektywy językoznawczej i kulturowej. Nowością rozprawy jest ukazanie językowych i pozajęzykowych wyznaczników tożsamości Birobotidżanów w Izraelu i szczegółowe przeanalizowanie odrębności kulturowych, które, choć czynią z nich w pewnych sytuacjach komunikacyjnych i społecznych „obcych wśród swoich”, to jednak nie skłaniają ich do reemigracji do Rosji.

Jest to również próba spojrzenia na trudny temat przez badacza niezwiązanego ze środowiskiem birobotidżańskim, a więc niemającym tendencji do idealizacji projektu birobotidżańskiego, lecz wsłuchującym się w opowiadania świadków, szukających „dla treści odpowiedniej formy, przez którą nadają sens swojemu życiu, doświadczeniu, wypadkom z przeszłości i teraźniejszej rzeczywistości” [Kurkowska-Budzan 2009 : 94].

W **rozdziale I** przedstawię panoramę dotychczasowych badań nad społecznością żydowską w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym, jak też nad wspólnotami Żydów z b. ZSRR w Izraelu. Odwoływać się będę do licznych prac historyków, socjologów i antropologów rosyjskich, izraelskich i amerykańskich. Będzie tu również miejsce na polemikę z pracami rosyjskich (a ściślej mówiąc – birobotidżańskich) badaczy (często hobbystów), którzy w sposób wyidealizowany opisują odrodzoną „żydowskość” i funkcjonowanie języka jidysz w różnych sferach życia ŻOA.

W **rozdziale II** *Metody badawcze i baza materiałowa* opiszę szczegółowo instrumentarium badawcze z zakresu socjolingwistyki, antropologii, nauk

historycznych, które służy charakterystyce tak unikatowej grupy, jak emigranci birobotyńscy w Izraelu. Przedstawię korpus badawczy, który składa się z trzech rodzajów źródeł: mówionych (wywiady etnograficzne), pisanych (teksty współczesne i archiwalne) oraz materiałów fotograficznych. Przy opisie wywiadów scharakteryzuję rozmówców według różnych parametrów socjologicznych: miejsca zamieszkania w Izraelu i/lub w ŻOA, wieku, wykształcenia, wykonywanego zawodu, tradycji, w jakich dana osoba była wychowywana, wreszcie zakresu znajomości i używania różnych języków w Birobotynie i w Izraelu. Natomiast źródła pisane scharakteryzuję z punktu widzenia ich zróżnicowania tematycznego, językowego i formalnego, wyodrębniając teksty literackie, wspomnieniowe, autobiograficzne, listy, teksty użytkowe, teksty kultury popularnej (piosenki, dowcipy, żarty).

W **rozdziale III** *Historia ŻOA: z perspektywy naukowej i w świetle narracji świadków* porównam dwie perspektywy oglądu społeczności żydowskiej w Birobotynie, naukowy dyskurs, konstruowany z zewnątrz, i historię opowiadaną „od wewnątrz” przez samych Birobotyńczyków, którzy wyemigrowali do Izraela i reemigrantów, którzy zdecydowali się na powrót do ŻOA. Otworzenie i zrozumienie procesu budowania Żydowskiego Obwodu Autonomicznego jest niezwykle ważne, jeśli chcemy zrekonstruować pamięć kulturową Żydów birobotyńskich i wyznaczyć konstytutywne składniki ich tożsamości. W tej części pracy prześledzę również politykę władz radzieckich wobec żydowskiej społeczności ŻOA, ukazując planowe działania rugowania judaizmu przez wprowadzenie języka jidysz do wszystkich sfer życia. Jidysz był w ZSRR językiem uprzywilejowanym i miał całkowicie w środowiskach żydowskich zastąpić język hebrajski (jako język religii) i doprowadzić do ich stopniowej laicyzacji. „Jidyszyzacja” była właśnie charakterystyczną cechą polityki w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym. Jidysz nadano status języka urzędowego. Dążono do zideologizowania

kultury żydowskiej, a więc do wynarodowienia Żydów w przyszłości. Otwierano liczne placówki kulturalno-oświatowe, angażujące ludność żydowską w różne formy działalności. Był to sposób na oderwanie Żydów od religii, ale – trzeba to podkreślić – kultura żydowska, dość mocno przesiąknięta judaizmem, hamowała procesy wynaradawiające. Jidysz, choć miał i ma w ŻOA status języka urzędowego, nigdy nie zdominował języka rosyjskiego. Często urzędnicy w ogóle nie znali jidysz, a napisy w tym języku na szyldach i ogłoszeniach w mieście zawierały rażące błędy (Patek 1997: 44). Samo używanie jidysz jako języka urzędowego nie wystarczało do sowietyzacji Żydów. Powstawały więc pomysły „proletaryzacji” jidysz, polegającej na zlatynizowaniu pisowni, wprowadzaniu zapożyczeń rosyjskich (też przez zmianę sufiksów niemieckich na rosyjskie), ale ta „reformacja” nie została do końca w ŻOA zrealizowana.

Rozdział VI *Proces emigracji Żydów z Birobidżanu do Izraela. Powstanie wspólnot rosyjskojęzycznych i ich adaptacja w nowej sytuacji* przyniesie omówienie przyczyn repatriacji Żydów z Birobidżanu do nowej Ziemi Obiecanej i sposobów integrowania się przesiedleńców w nowych warunkach, w sytuacji kontaktu z innymi grupami emigrantów i Żydami hebrajskojęzycznymi, stanowiącymi dominującą większość. Interesują mnie również motywacje tych mieszkańców Birobidżanu, którzy mogli skorzystać z wyjazdu, ale zdecydowali się pozostać. Zarejestrowałam już w trakcie badań takie narracje, mówiące o tym, że tylko ŻOA jest prawdziwą ojczyzną dla radzieckich Żydów, nie syjonistyczny Izrael. Powody emigracji Birobidżańczyków czasami różnią się od przyczyn, które skłoniły do wyjazdu inne grupy Żydów z Rosji, Ukrainy i Białorusi. Nie doświadczali w ŻOA, jak sami mówią w wywiadach, antysemityzmu, dlatego ich emigracja nie była ucieczką od dominującej antysemitycznej większości i dyskryminacji, lecz wyborem. W Izraelu przesiedleńcy z ŻOA wyróżniają

się silną więzią grupową i zarazem czują się, mimo emigracji, bardzo związani ze swoją dawną ojczyzną.

W tej części pracy opiszę również sposoby prezentowania przez Żydów emigrantów z Birobidżanu swojej własnej tradycji kulturowej, odmiennej od kultury otaczającej większości. W wywiadach pogłębionych, które przeprowadziłam w trakcie badań w Izraelu, odzwierciedliło się silne przywiązanie Birobidżańczyków do świąt, które obchodzili w Birobidżanie i które świadomie kontynuują w nowym kraju (powitanie Nowego Roku, obchody Dnia Kobiet, Dnia Obrońcy Ojczyzny, a szczególnie Dnia Zwycięstwa). Badania Larisy Fialkovej potwierdzają, że taka dbałość o ciągłość świeckich tradycji jest typowa dla całej rosyjskojęzycznej aliji w Izraelu [Fialkova 2013]. Na szczególną uwagę badacza zasługuje inaczej ukształtowana pamięć Birobidżańczyków o wojnie i Zagładzie, która różni tę grupę od innych rosyjskojęzycznych społeczności. Częścią oficjalnego dyskursu w ŻOA już w czasach radzieckich (choć w innych częściach ZSRR została ona eksplicitnie wyrażona dopiero w latach 90.) była narracja o Żydach bohaterach, którzy zwyciężyli wraz z Armią Czerwoną faszystów. Narracja ta opiewała heroizm żołnierzy żydowskich, na przykład Josifa Bumagina, który bohatersko zginął pod Wrocławiem. Na temat waleczności Żydów powstawały teksty literackie i folklorystyczne. Bardzo popularne w Birobidżanie były książeczki z imionami i biogramami wszystkich poległych Żydów z Obwodu oraz tych, którzy wrócili po wojnie. Godny odnotowania jest również fakt, że żydowscy bohaterowie wojenni zostawali przykładowo przewodniczącymi kołchozów (jak Władimir Peller w Waldheimie) i ich bohaterskie czyny stawały się częścią pamięci zbiorowej o bohaterskiej żydowskiej przeszłości ŻOA. Natomiast pamięć Zagłady dzieli Birobidżańczyków na dwie grupy: tych, którzy jej nie doświadczyli i jest ona im znana tylko jako doświadczenie „innych” Żydów oraz ocalonych, z drugiej – powojennej – fali

emigracyjnej, przybywających do ŻOA po ewakuacji albo prosto z terenów okupowanych. Pierwsza grupa często odczuwa wdzięczność do władz radzieckich, dzięki którym powstał ŻOA i osiedleni tam Żydzi z terenów centralnych zostali tym samym ocaleni przed Zagładą w czasie wojny. Natomiast powojenni przesiedleńcy do Birobidżanu zostali naznaczeni traumą na całe życie i wybrali Birobidżan jako formę ucieczki.

Przedstawię także poszukiwania religijne Birobidżańczyków w Izraelu i zbadam, czy repatriacja do Izraela zmieniła ich życie religijne i w jaki sposób je ukształtowała oraz czy ma ten powrót albo niepowracanie do religii jakieś specyficzne cechy, różniące się od opisanych już doświadczeń rosyjskojęzycznej aliji [Fialkova 2005, 2013]. Autorzy prac rosyjskojęzycznych o tożsamości współczesnych mieszkańców Birobidżanu podkreślają, że od lat 90. judaizm reguluje życie Żydów w tym regionie i kształtuje ich tożsamość [Примак 2011; Каштанюк 2012]. Jednak wyniki przeprowadzonych przeze mnie badań oraz obserwacje etnolog Agaty Maksimowskiej [Maksimowska 2009] skłaniają nas raczej do wniosku, że powrót do religii żydowskiej w Obwodzie ma charakter widowiskowy, reprezentacyjny, a nie jest to autentyczna odrodzona religijność wyrażana w języku sacrum (hebrajskim). Cenne są również obserwacje Arkadija Zeltsera, badacza z Yad Washem, który pisząc o żydowskim odrodzeniu w białoruskich miasteczkach w okresie poradzieckim, zauważa tendencję do aktywnego udziału w życiu religijnym byłych działaczy komunistycznych, znajdujących w tej formie aktywności ujście dla swoich aspiracji przywódczych w lokalnych społecznościach [Зельцер 2006]. Podobnie sytuacja kształtuje się, moim zdaniem, w Birobidżanie – aktywny udział w życiu gminy i życiu synagogałnym jest odbierany przez byłych działaczy partyjnych jako obowiązek obywatela, któremu na sercu leży dobro ŻOA i jego godna reprezentacja przed światem. Z drugiej strony byli działacze polityczni ŻOA

znaleźli się również wśród pierwszych repatriantów do Izraela i właśnie oni najczęściej stoją na czele organizacji birobotidzańskich. Tym bardziej trzeba wnikliwie zbadać kwestię, jak w sytuacji nowego państwa i kontaktu z różnorodnym otoczeniem religijnym odnajdują się „wierzący komuniści”, jak sami się określają, w jaki sposób i z jakich elementów budują swoją izraelską/żydowską tożsamość.

W **rozdziale VII** *Charakterystyka wspólnot emigrantów z Birobidżanu w Izraelu* podejmę próbę opisu sześciu wspólnot, zrzeszających emigrantów z ŻOA w Izraelu, w takich miastach jak Be'er Szewa, Dimona, Afakim, Ma'alot, Natzrat-Ilit, Nahariya, oraz scharakteryzuję wszystkie formy działalności organizacyjnej podejmowanej przez przesiedleńców. Podczas badań w Izraelu zaobserwowałam, że w Dziale Absorpcji w Be'er Szewie, w którym dokumenty wszystkich żydowskich emigrantów są archiwizowane według krajów pochodzenia, dokumentacja z Birobidżanu (właśnie tak, a nie z Żydowskiego Obwodu Autonomicznego) jest zlokalizowana w odrębnym miejscu w stosunku do dokumentacji przesiedleńców z Rosji. Ta obserwacja potwierdziła moje wstępne przewidywania, że emigranci z Birobidżanu tworzą liczne i zintegrowane środowisko, funkcjonujące w odrębny sposób wśród innych rosyjskojęzycznych Żydów, a prężnie działające organizacje „birobotidzańskie” budują dość wyraźnie zaznaczającą się reprezentację społeczną Birobidżanczyków w zróżnicowanym społeczeństwie izraelskim.

Na południu kraju działa *Negewskie Stowarzyszenie Repatriantów z Birobidżanu* (Негевское объединение выходцев из Биробиджана), na północy – *Stowarzyszenie Birobidżanczyków w Izraelu* (Землячество биробиджанцев в Израиле). To drugie zrzeszenie co roku wydaje w dużym nakładzie rosyjskojęzyczną publikację „Cały Birobidżan” („Весь Биробиджан”), która z jednej strony jest cyklicznie aktualizowaną książką telefoniczną (są w niej alfabetycznie zamieszczone nazwiska wszystkich

repatriantów z ŻOA wraz z podaniem ich miejsca zamieszkania i telefonem), z drugiej zaś zawiera popularnonaukowe teksty o Birobidżanie, amatorską twórczość literacką Birobidżańczyków, zdjęcia z ŻOA, jak też fotografie młodszego pokolenia przedstawicieli birobidżańskiej diaspory. Znaleźć w niej można również ogłoszenia, reklamujące usługi wykonywane przez członków stowarzyszenia w Izraelu, od firm notarialnych po sklepy z żywnością. Co roku w czerwcu w mieście Natzrat-Illit na północy Izraela (które dziś częściowo przejęło prawa miasta partnerskiego od Ma'alot) odbywają się spotkania Birobidżańczyków, w których biorą udział liczne grupy repatriantów z ŻOA z całego Izraela, a także goście z Birobidżanu. Natomiast jesienią w Rosyjskim Centrum Kultury i Nauki przy Ambasadzie Federacji Rosyjskiej w Tel Awiwie Negewskie Stowarzyszenie organizuje obchody kolejnych rocznic powstania Żydowskiego Obwodu Autonomicznego. Powstają również krótkotrwałe inicjatywy, potwierdzające więź pomiędzy izraelskimi stowarzyszeniami Birobidżańczyków i ich rosyjską ojczyzną. W sierpniu 2013 r. roku podczas badań terenowych w Izraelu byłam świadkiem utworzenia w Be'er Szewie Funduszu Pomocy Birobidżanowi, powołanego do gromadzenia środków dla ofiar powodzi na Dalekim Wschodzie, która dotknęła również ŻOA.

Przeprowadzone dotychczas przeze mnie eksploracje wskazują, że bycie Birobidżańczykiem nie jest tożsame z byciem Rosjaninem lub Żydem. Jest to odrębna tożsamość, która powiązana jest z myśleniem o grupie w kategoriach mitu, który nazywam „mitem birobidżańskim”, czyli pamięcią o bohaterskiej żydowskiej przeszłości (pamięć o budowaniu ŻOA od podstaw) i poczuciem unikatowości grupy, do której się przynależy. Gruntownego opisanie wymaga mentalność i pamięć kulturowa Birobidżańczyków, która ma nieograniczony horyzont czasowy. Trzecie i czwarte pokolenie emigrantów pielęgnuje pamięć o swoim birobidżańskim pochodzeniu,

tworząc w internecie strony na portalach społecznościowych, na których zamieszczają wspomnienia swoich rodziców o ŻOA, stare fotografie, szukają znajomych i umawiają się na spotkania. Moim zadaniem jest więc przeanalizowanie wszystkich tych czynników, które tłumaczą, dlaczego Birobidżańscy, mieszkając w Izraelu, wciąż zachowują symboliczną więź z Birobidżanem.

W **rozdziale VIII** *Charakterystyka sytuacji językowej wspólnot Żydów z Birobidżanu w Izraelu* skoncentruję się na przedstawieniu dystrybucji funkcjonalnej i statusu języków używanych przez różne grupy wiekowe przesiedleńców birobidżańskich, uwzględniając także różne czynniki społeczne i indywidualne, które mają wpływ na wybory językowe badanych. Wychodząc od koncepcji Joshua A. Fishmana na temat sfer użycia i prestiżu języków [Fishman 1971, 1972], na podstawie zebranych wywiadów i źródeł pisanych przeanalizuję, jakie sfery życia Birobidżańczyków obsługują język rosyjski, jidysz i hebrajski.

Dla starszego pokolenia emigrantów z ŻOA do Izraela funkcję tożsamościową pełni język jidysz (często w jego specyficznej zsovietyzowanej wersji lub dialektach odziedziczonych z bliskiego otoczenia). Jest on językiem ich rodziców – pierwszego pokolenia przesiedleńców do Birobidżanu. Szerszych socjolingwistycznych badań wymaga wstępna obserwacja, że w Izraelu starsze pokolenie przesiedleńców najczęściej szuka żydowskiej tożsamości w powrocie do jidysz i świeckiej kultury w tym języku, jednocześnie krzewiąc kulturę i literaturę rosyjskojęzyczną. Wskażę powody, dla jakich język rosyjski ma wciąż największą moc tożsamościową dla najstarszego pokolenia przesiedleńców i dlaczego starają się ten język wpoić swoim dzieciom i wnukom. Język rosyjski określają jako „najbardziej żydowski”. Kwestią, którą chciałabym szerzej rozważyć, jest problem powrotu do religijności przez część starszego pokolenia emigrantów z Birobidżanu i w związku z tym konieczność nauki języka hebrajskiego.

Hebrajski, który jest językiem większości i językiem prestiżowym, szczególnie w wariacie literackim, jest przyswajany głównie przez średnie i młodsze pokolenie emigrantów, ponieważ wiąże się to z adaptacją i asymilacją z Żydami hebrajskojęzycznymi oraz korzyściami, wynikającymi ze znajomości języka. Starsze pokolenie zaś, według moich obserwacji, odbiera ten język jako obcy, nie do końca żydowski, przyswajając go na poziomie niezbędnym do porozumiewania się w podstawowym zakresie. Zetknęłam się jednak z amatorskimi tekstami literackimi tworzonymi przez starszych Birobidżańczyków w języku hebrajskim, ale zapisywanym cyrylicą, co wskazywałoby, że aspirują do opanowania prestiżowego języka, ale jest on dla nich wciąż bardzo trudny, poczynając od alfabetu, którego muszą się uczyć od początku i który jednocześnie wzbudza w nich tęsknotę za językiem jidysz.

W **podsumowaniu** podejmę próbę syntezy językowych i pozajęzykowych wyznaczników tożsamości zbiorowej Żydów birobotzjańskich w Izraelu.

Aneks zamieszczony na końcu pracy będzie zawierał charakterystykę rozmówców, wybór wywiadów i materiałów ikonograficznych.

6. Literatura

1. Arad Y., 2010, *In the shadow of the red banner: Soviet Jews in the war against Nazi Germany*, Jerusalem: Yad Vashem.
2. Atkinson R., Flint J., 2001, *Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies*, [w:] Social Research Update, Issue 33, Summer 2001, <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU33.html>
3. Bartmiński J., 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

4. Bartmiński J., 2007, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
5. Brzezina M., 1979, *Języki mniejszości narodowych w tekstach literackich i folklorystycznych*. I. *Południowokresowa polszczyzna Żydów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” DXXXVII, „Prace Językoznawcze” nr 65.
6. Brzezina M., 1986, *Polszczyzna Żydów*, Warszawa-Kraków: PWN.
7. Dekel-Chen J., 2007, *Jewish Agricultural Settlement in the Interwar Period: a Balance Sheet*, [w:] Z. Gitelman, Y. Roi (red.), *Revolution, Repression, and Revival. The Soviet Jewish Experience*, Lanham–Maryland, s. 69–91.
8. Dymshits V., 2006, *The hope and the illusion: the search for a Russian Jewish homeland : a remarkable period in the history of ORT 1921-1938*, London: World ORT.
9. Emiot I., 1981, *The Birobidzhan affair. A Yiddish witer in Siberia*, Philadelphia: Jew. publ. soc. of America.
10. Estraiikh G., 2004, *Soviet Yiddish: language planning and linguistic development*, Oxford: Clarendon Press.
11. Fialkova L., Yelenevskaya M., 2013, *In Search of the Self. Reconciling the Past and the Present in Immigrants' Experience*, Tartu: ELM Scholarly Press.
12. Fishman J., 1971, *Advances in the sociology of language*, The Hague: Mouton.
13. Fishman J., 1972, *The sociology of language; an interdisciplinary social science approach to language in society*, Rowley, Mass.: Newbury House.
14. Gitelman Zvi, 1973, *Assimilation, acculturation and national consciousness among Soviet Jews*, New York: Synagogue Council of America.
15. Hammersley M., Atkinson P., 2000, *Metody badań terenowych*, Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.

16. Hastrup K., 2008, *Droga do antropologii. Między doświadczeniem a teorią*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
17. Hine Ch., 2000, *Virtual Ethnography*, London: SAGE Publications.
18. Hugo-Bader J., 1996, *A rewolucja to przecież miała być przyjemność*, „Magazyn Gazety Wyborczej” nr 45–47.
19. Hugo-Bader J., 2010, *W rajskiej dolinie wśród zielska*, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
20. Johnson P., 1993, *Historia Żydów*, Kraków: Wydawnictwo PLATAN.
21. Jutkiewicz-Kubiak K., 2001, *Żydowski raj w Kraju Rad*, „Nowa Palestyna”, „Midrasz” nr 11 (55), s. 4–5.
22. Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
23. Kotlerman B.B., 2009, *In Search of Milk and Honey: The Theater of "Soviet Jewish Statehood" (1934-49)*, Slavica Pub.
24. Kotlerman B.B., Yavin Sh., 2007, *Bauhaus in Birobidzhan: 80 years of Jewish settlement in the Far East of the USSR*, Tel Aviv, Israel: Bauhaus Center.
25. Kuchenbecker A., 2000, *Zionismus ohne Zion. Birobidzan: Idee und Geschichte eines jüdischen Staates in Sowjet-Fernost*, Berlin: Metropol.
26. Kurkowska-Budzan M., 2009, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostocczyźnie. Analiza współczesnej symbolizacji przeszłości*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
27. Lustiger A., 2004, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi: Tragiczna historia Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego i radzieckich Żydów*, Warszawa: W.A.B.
28. Lvavi J. [Babitzky], 1965, *Ha-hityashvut ha-yehudit be-birobidzlum (The Jewish Colonization in Birobijan)*, Jerusalem.

29. Łabuszewska A., 2002, *Kraina poszukiwaczy szczęścia*, „Tygodnik Powszechny” nr 5 (2743).
30. Makarowa M., Sawaniewska-Moch Z., 2010, *Spółeczność żydowska w Birobidzanie w świetle przyszłych badań kulturowo-językowych*, [w:] *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezinowej z okazji Jej jubileuszu*, pod red. Janusza S. Gruchały i Haliny Kurek, Kraków: Księgarnia Akademicka s. 201-211.
31. Maksimowska A., 2009, *Władza, podmiotowość i polityka reprezentacji w Żydowskim Obwodzie Autonomicznym (Birobidzan) w Rosji*, „Lud”, t. 93, s. 93-115.
32. Marley D., 1935a, *Biro-Bijan. An Eye-Witness Account of the New Home for the Jews*, London.
33. Marley D., 1935b, *Biro-Bijan As I Saw It*, New York.
34. Melchior M., 2004, *Zagłada i tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni na „aryjskich papierach”. Analiza doświadczenia biograficznego*, Warszawa: IFiS PAN.
35. Mendelsohn E., 1992, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
36. Patek A., 1996, *Z dziejów Żydowskiego Obwodu Autonomicznego w ZSRR po II wojnie światowej*, Kraków: PAN, Komisja Nauk Historycznych.
37. Patek A., 1997, *Birobidzan. Sowiecka ziemia obiecana?*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
38. Patek A., 2007, *Projekt Birobidzan w teorii i praktyce ZSRR*, [w:] *Żydzi a lewica. Zbiór studiów historycznych*, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, s. 65-84.
39. Rettig H., 2007, *Yiddish returns to Birobidzhan*, „The Jerusalem Post” 17 IV, <http://www.znak.org.pl/index.php?lang1=pl&page1=pressreview&subpage1=pressreview00&infopassid1=3129&scrt1=sn>

40. Sanitas J., 1989, *Le Birobidjan: Une terre juive en URSS*, Paris : Laffont.
41. Shneer D., 2004, *Yiddish and the creation of Soviet Jewish culture*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
42. Shternshis A., 2006, *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939*, Bloomington: Indiana University Press.
43. Shweder R. A., 1991, *Thinking through Cultures: Expeditions in Cultural Psychology*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
44. Slater G., 2009, *75 years on, Jews in Russia's Jewish autonomous district hold on*, Jewish Telegraphic Agency 25 VIII,
<http://www.znak.org.pl/index.php?lang1=pl&page1=sylwa&subpage1=sylwa00&infopassid1=655&scrt1=sn>.
45. Sloves H., 1980, *Mamlakhtiyut yehudi bi-writ ha-moazot yovlah shel birobidzhan (Jewish Statehood in the USSR. Fifty years of Birobidzhan)*, Tel Aviv.
46. Srebrnik H., 2008, *Jerusalem on the Amur. Birobidzhan and the Canadian Jewish communist movement*, Montreal: McGill-Queen's University Press.
47. Srebrnik H., 2010, *Dreams of nationhood American Jewish communists and the Soviet Birobidzhan project, 1924-1951*, Boston: Academic Studies Press.
48. Stalin J., 1949, *Marksizm a kwestia narodowa*, [w:] J. Stalin, *Dzieła*, t. II, Warszawa.
49. Tobolewski M., 2004, *Symboliczny kres radzieckiego syjonizmu*,
<http://www.znak.org.pl/index.php?lang1=pl&page1=sylwa&subpage1=sylwa00&infopassid1=125&scrt1=sn>.
50. Wajserman D., 1993: Д. Вайсерман, *Как это было?*, Биробиджан.
51. Włodarek J., Ziółkowski M. (red.), 1990, *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa, Poznań: PWN.
52. *Биробиджан – край далекий и близкий. Сборник рассказов и стихотворений*

еврейских писателей, Москва: Советский писатель, 1984.

53. Бренер И., 2013, *Страна Биробиджан*, Биробиджан: ПГУ им. Шолом-Алейхема.
54. Бренер И., Заремба А. (ред.), 2013, *Биробиджанский проект в научных исследованиях*, Киев: "Золотые ворота".
55. Владыкина Э., 2006, *Биробиджанский проект (1920-е – 1950-е гг.): опыт культурологического анализа*, Хабаровск, <http://dlib.rsl.ru/01003302912>.
56. Гольдштейн М., 1958, *Биробиджанцы на Амуре*, в пер. М. Шамбадала, Москва: Советский писатель.
57. Гуревич В. (ред.), 1935, *Воспоминания первых переселенцев*, Биробиджан: Государственный архив ЕАО.
58. Жирдецкая М., Кудиш Е., 1995, *Они сражались за Родину (Жители Еврейской автономной области в годы Великой Отечественной войны)*, Биробиджан: Информ-этнос.
59. Журавлев В. (ред.), 2011, *Книга памяти жертв политических репрессий на территории Еврейской автономной области*, Биробиджан-Новосибирск: Окарина.
60. Журавлева О., 2008, *История книжного дела в Еврейской автономной области (конец 1920-х – начало 1960-х гг.)*, Хабаровск: Дальневосточная государственная научная библиотека.
61. *За социалистический Биробиджан*: Специальный выпуск газеты "Червоний гірник", Кривий Ріг, 1934.
62. Зельцер А., 2006, *Евреи советской провинции: Витебск и местечки, 1917-1941*, Москва: РОССПЭН.
63. Каштанюк В., 2012, *Социокультурная адаптация евреев Еврейской*

автономной области в Израиле и их реэмиграция на рубеже XX - XXI вв.,
Улан-Уде, <http://cheloveknauka.com/v/21191/a?#?page=1>

64. Кузнецова Е. (ред.), 2005, *Дальний Восток и Победа, 1945-2005: материалы региональной научно-практической конференции, посвященной 60-летию Победы во Второй мировой войне, г. Биробиджан: вторые Раддевские чтения*, Биробиджан.
65. Пономарева Л. (ред.), 2002, *Биробиджанский опыт еврейского национального возрождения: Материалы городской научно-практической конференции*, Биробиджан.
66. Примак П., 2011, *Этнокультурная адаптация евреев Еврейской автономной области к общественным трансформациям на рубеже XX-XXI вв.*, Владивосток: Дальнаука.
67. *Сталинский призыв: Орган Политотдела Биробиджанской МТС Еврейской автономной области ДВК*, Биробиджан, 1934.
68. Сударский И., 1930, *Биробиджан и Палестина*, Москва: Атисот.
69. *Ударник Сталинска : Орган Политотдела Биробиджанского совхоза*, Сталинск, 1937.
70. Фиалкова Л., Еленевская М., 2005, *"Русская улица в еврейской стране": Исследование фольклора эмигрантов 1990-х в Израиле*, Москва: РАН.
71. Шулятиков В. (ред.), 2013, *Путеводитель по фондам Государственного архива Еврейской автономной области*, Биробиджан: Государственный архив Еврейской автономной области.